<u>धातुपाठे हल्–सन्धिः ४</u>

एतावता अस्माभिर्दृष्टं यत् धातुपाठे हलन्तधातुभ्यः सादिः, तादिः, थादिः, धादिः च प्रत्ययः विहितः चेत् हल्–सन्धिर्भवति; प्रत्ययः वादिः, मादिः, नादिः चेदपि कुत्रचित् भवति | प्रथमे पाठे हलन्तेभ्यो धातुभ्यो लङ्–लकारस्य त्–प्रत्ययः स्–प्रत्ययश्चेत्यनयोः योजनविधिः अवलोकितः | द्वितीये पाठे हलन्तेभ्यो धातुभ्यः सकारादिप्रत्ययानां योजनविधिः (लङ्–लकारस्य स्–प्रत्ययम् अतिरिच्य) अवलोकितः | तृतीये पाठे हलन्तेभ्यो धातुभ्यः तकारादिप्रत्ययानां थकारादिप्रत्ययानां च योजनविधिः (लङ्–लकारस्य त्–प्रत्ययम् अतिरिच्य) इति अस्माभिर्वीक्षितम् | अधुना धातुपाठे हल्–सन्धेः चतुर्थो भागः— हलन्तेभ्यो धातुभ्यो धकारादिप्रत्ययानां योजनविधिः | अयं च धातुपाठे हल्–सन्धेरन्तिमो भागः |

A. धकारादि–प्रत्ययाः द्वाभ्यां मार्गाभ्यां सृष्टाः—

१. **हुझल्भ्यो हेर्धिः** (६.४.१०१) = हु–धातुतः झलन्तेभ्यः धातुभ्यश्च हि–प्रत्ययस्य स्थाने धि–आदेशो भवति | **येनविधिस्तदन्तस्य** (१.१.७२) इत्यनेन झलेभ्यः इति विशेषणेन तेभ्यः अङ्गेभ्यः येषाम् अन्ते झल् | हुश्च झलश्च तेषामितरेतरद्वन्द्वो हुझलः, तेभ्यो हुझल्भ्यः | हुझल्भ्यः पञ्चम्यन्तं, हेः षष्ठ्यन्तं, धिः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **अङ्गस्य** (६.४.११) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम् — **हुझल्भ्यः अङ्गेभ्यः हेः धिः** |

यथा—
वच् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** इत्यनेन हि–स्थाने धि–आदेशः → वच् + धि
दुह् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** इत्यनेन हि–स्थाने धि–आदेशः → दुह् + धि
लिह् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** इत्यनेन हि–स्थाने धि–आदेशः → लिह् + धि

२. **झषस्तथोर्धोऽधः** (८.२.४०) = झष्–उत्तरस्य तकारथकारयोः स्थाने धकारादेशो भवति, धा–धातुं वर्जयित्वा | तस्च थ् च तथौ इतरेतरद्वन्द्वः; तयोः, तथोः | तकारोत्तर–अकारः उच्चारणार्थम् अस्ति; अग्रे 'धः' इत्यस्य धकारोत्तर–अकारः अपि तथ | न धा, अधा नञ्तत्पुरुषः, तस्मात् अधः | झषः पञ्चम्यन्तं, तथोः षष्ठ्यन्तं, धः प्रथमान्तम्, अधः पञ्चम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **झषः तथोः धः अधः** |

यथा—
दोघ् + ति → **झषस्तथोर्धोऽधः** इत्यनेन झषन्तधातुतः त्–स्थाने ध्–आदेशः → दोघ् + धि
दुघ् + थः → **झषस्तथोर्धोऽधः** इत्यनेन झषन्तधातुतः थ्–स्थाने ध्–आदेशः → दुघ् + धः

३. मध्यमपुरुषबहुवचनस्य आत्मनेपदे लटि 'ध्वे', लोटि लङि च 'ध्वम्' भवति |

यदा धकारादि–प्रत्ययः सञ्जातः, तदा हलन्तधातुभ्यः धकारादिप्रत्ययानां योजनविधिः अधो यथा लिखितः, तथा कुर्वन्तु—

B. हलन्तधातुभ्यः धादिप्रत्ययः चेत् पञ्च सम्भावनाः

अत्र अस्माकं प्रमुखसिद्धान्तः जश्त्वम् | किमर्थम् ? प्रत्ययस्य आदौ यः धकारः अस्ति सः झशि अस्ति किल (वर्गस्य तृतीयचतुर्थयोरन्यतमो वर्णोऽस्ति) | यत्र प्रत्ययस्य आदौ सकारः, तकारः, थकारः च आसीत्, तत्र प्रत्ययस्य आदिमवर्णः खरि आसीत् इति कारणतः **खरि च** इत्यनेन सर्वत्र चर्त्वं भवति स्म | परञ्च अधुना ख् न अपि तु झश् परे अस्ति अतः जश्त्वं भवति, नाम वर्गस्य तृतीयसदस्यादेशः | सूत्रम् इदम्—

झलां जश् झशि (८.४.५३) = झलां स्थाने जशादेशो भवति झशि परे | **स्थानेऽन्तरतमः** (१.१.५०) इत्यनेन जश्–वर्णेषु वर्णनिर्धारणम् | झलां षष्ठ्यन्तं, जशः प्रथमान्तम्, झशि सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | झश्–प्रत्याहारे वर्गाणां तृतीयचतुर्थाः च वर्णाः अन्तर्भूताः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **झलां जश् झशि संहितायाम्** |

1. धात्वन्ते वर्गस्य प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः च वर्णः एषु अन्यतमश्चेत्, धात्वन्ते जश्त्वम् [**झलां जश् झशि**] |

- क्, ख्, ग्, घ → ग् [**झलां जश् झशि**]
  - शाशक् + हि → शाशक् + धि → शाशग् + धि → शाशग्धि
- च्, ज्, झ् → ग् [**चोः कुः, झलां जश् झशि**] |
  - जाझर्झ् + हि → जाझर्झ् + धि → जाझर्घ् + धि → जाझर्ग् + धि → जाझर्ग्धि
  - किन्तु व्रश्च्, भ्रस्ज्, सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज् → ष् → ड् [**व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः, ष्टुना ष्टुः, झलां जश् झशि**]
    - यायज् + हि → यायज् + धि → यायष् + धि → यायष् + ढि → यायड् + ढि → यायड्ढि
    - तुक्–सहित–छकारान्तधातुः इति चेत्, **च्छ्वोः शूडनुनासिके च** (६.४.१९) इत्यनेन शत्वं—पाप्रच्छ् + हि → पाप्रच्छ् + धि → पाप्रष् + धि → पाप्रष् + ढि → पाप्रड् + ढि → पाप्रड्ढि
- ट्, ठ्, ड्, ढ् → ड् [**ष्टुना ष्टुः, झलां जश् झशि**]
  - पापठ् + धि → पापठ् + ढि → पापड् + ढि → पापड्ढि
- त्, थ्, द्, ध् → द् [**झलां जश् झशि**]
  - अद् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** → अद् + धि → अद्धि
  - **झरो झरि सवर्णे** इत्यनेन हल्–उत्तरस्य झरः विकल्पेन लोपः सवर्णझरि परे |
    - रुन्ध् + हि → रुन्ध् + धि → रुन्द् + धि → रुन्द्धि → रुन्धि/रुन्द्धि
- प्, फ्, ब्, भ् → ब् [**झलां जश् झशि**]
  - तेतेप् + हि → तेतेप् + धि → तेतेब् + धि → तेतेब्धि

2. धात्वन्ते शकारः चेत् श् → ष् → ड् [**व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः, ष्टुना ष्टुः, झलां जश् झशि**]

- ईश् + ध्वे → ईष् + ध्वे → ईष् + ढ्वे → ईड् + ढ्वे → ईड्ढ्वे

3. धात्वन्ते षकारः चेत् ष् → ड् [**ष्टुना ष्टुः, झलां जश् झशि**]

- चक्ष् + ध्वे → चष् + ध्वे → चष् + ढ्वे → चड् + ढ्वे → चड्ढ्वे

4. धात्वन्ते सकारः चेत् स् → लोपः [**धि च**] (**धि च** (८.२.२५) = सकारस्य लोपो भवति धकारादि–प्रत्यये परे |)

- वस् + ध्वे → **धि च** → व + ध्वे → वध्वे

5. धात्वन्ते ह् → ढ् → लोपः, धकारस्य ढकारः [**हो ढः, ष्टुना ष्टुः, ढो ढे लोपः, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** इत्यनेन ढलोपनिमित्तस्य पूर्वस्य अणः दीर्घः]

- लिह् + धि → लिढ् + धि → लिढ् + ढि → लि + ढि → ली + ढि → लीढि
- दकारादि–हकारान्तधातोः चेत् ह् → घ् → ग् [**दादेर्धातोर्घः, झलां जश् झशि**]
  - दुह् + धि → दुघ् + धि → दुग् + धि → दुग्धि
- दकारादि–हकारान्तधातुः, ध्वे–प्रत्यये परे चेत् ह् → घ् → ग्; बश्→ भष् [**दादेर्धातोर्घः, एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः, झलां जश् झशि**]
  - दिह् + ध्वे → दिघ् + ध्वे → धिघ् + ध्वे → धिग् + ध्वे → धिग्ध्वे

C. अग्रे खण्डशः प्रत्येकं विभागं परिशील्यते—

a. धातुः कवर्गान्तः, प्रत्ययः धकारादिः

सर्वत्र जश्त्वसन्धिः—

– धात्वन्ते कवर्गीयवर्णस्य स्थाने जश्–आदेशः **झलां जश् झशि** (८.४.५३) इति सूत्रेण | (कवर्गस्य तृतीयसदस्यादेश इति |)

यथा—
शाशक् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** (६.४.१०१) इत्यनेन हि–स्थाने धि–आदेशः → शाशक् + धि → **झलां जश् झशि** (८.४.५३) इत्यनेन जश्त्वादेशः → शाशग् + धि → वर्णमेलने → शाशग्धि
लेलिख् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** → लेलिख् + धि → **झलां जश् झशि**→ लेलिग् + धि → वर्णमेलने → लेलिग्धि
तात्वङ्ग् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** → तात्वङ्ग् + धि → **झलां जश् झशि**→ तात्वङ्ग् + धि → वर्णमेलने → तात्वङ्ग्धि

लालङ्ग् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** → लालङ्ग् + धि → **झलां जश् झशि**→ लालङ्ग् + धि → वर्णमेलने → लालङ्ग्धि

b. धातुः चवर्गान्तः, प्रत्ययः धकारादिः

चवर्गस्य समूहत्रयम्—

१. सामान्यनियमः | धात्वन्ते च्, ज्, झ् वा चेत् |

- चवर्गस्य स्थाने कवर्गादेशो भवति **चोः कुः** (८.२.३०) इति सूत्रेण
- धात्वन्ते कवर्गीयवर्णस्य जश्-आदेशः **झलां जश् झशि** (८.४.५३) इति सूत्रेण |

यथा—
विच्* + श्नम् + ध्वे → → विन्च् + ध्वे → **चोः कुः** (८.२.३०) इत्यनेन चवर्गस्य स्थाने कवर्गादेशो भवति → विन्क् + ध्वे → **नश्चापदान्तस्य झलि** (८.३.२४) इत्यनेन अपदान्तस्य नकारस्य स्थाने अनुस्वारादेशः → विंक् + ध्वे → **झलां जश् झशि** (८.४.५३) इत्यनेन जश्त्वादेशः → विंग् + ध्वे → **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः** (८.४.५८) इत्यनेन अनुस्वारस्य स्थाने परसवर्णादेशः → विङ्ग् + ध्वे → वर्णमेलने → विङ्ग्ध्वे

युज्* + श्नम् + ध्वे → → युन्ज् + ध्वे → **चोः कुः** (८.२.३०) → → युङ्ग् + ध्वे → युङ्ग्ध्वे [यथा विचि विस्तरेण उक्तं, तथा |]
जाझर्झ् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** → जाझर्झ् + धि → **चोः कुः** → जाझर्घ् + धि → **झलां जश् झशि**→ जाझर्ग् + धि → जाझर्ग्धि

*विच् च युज् च धातू रुधादिगणे स्तः; तत्र श्नम् इति विकरणप्रत्ययः धातोः मध्ये उपविशति | श्नम् इत्यस्मिन् अनुबन्धलोपे "न" अवशिष्यते | अग्रे यदा अस्माभिः रुधादिगणस्य सार्वधातुकप्रकरणं परिशील्यते, तदा सर्वाणि सोपानानि पश्येम | धेयं यत् अनुस्वारस्य परसवर्णादेशो भवति एकवारमेव, प्रक्रियायाः अन्ते | सूत्रसङ्ख्या इति कारणं, **पूर्वत्रासिद्धम्** इति सूत्रम् |

चोः कुः (८.२.३०) = चवर्गस्य स्थाने कवर्गादेशो भवति पदान्ते झलि च | चोः षष्ठ्यन्तं, कुः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यस्मात् **अन्ते**, **च** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **चोः कुः झलि पदस्य अन्ते च** |

नश्चापदान्तस्य झलि (८.३.२४) = अपदान्तस्य नकारस्य मकारस्य च स्थाने अनुस्वारादेशो भवति झलि परे | झल्-प्रत्याहारे वर्गस्य प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः च वर्णाः अपि च श्, ष्, स्, ह् इति वर्णाः अन्तर्भूताः | पदस्य अन्तः पदान्तः, न पदान्तः अपदान्तः तस्य अपदान्तस्य | नः षष्ठ्यन्तं, च अव्ययपदम्, अपदान्तस्य षष्ठ्यन्तं, झलि सप्तम्यन्तं, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **मोऽनुस्वारः** (८.३.२३) इत्यस्मात् **मः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **अपदान्तस्य मः नः च अनुस्वारः झलि संहितायाम्** |

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८.४.५८) = अनुस्वारस्य स्थाने परसवर्णादेशो भवति ययि परे | परस्य सवर्णः, परसवर्णः, षष्ठी तत्पुरुषः | अनुस्वारस्य षष्ठ्यन्तं, ययि सप्तम्यन्तं, परसवर्णः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | यय्-प्रत्याहारे श्, ष्, स्, ह् एतान् वर्जयित्वा सर्वे हल्-वर्णाः अन्तर्भूताः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः संहितायाम्** |

पूर्वत्रासिद्धम् (८.२.१) = सपादसप्ताध्याय्यां स्थितस्य सूत्रस्य दृष्ट्या त्रिपादी असिद्धा अपि च त्रिपाद्यां पूर्वत्रिपाद्याः दृष्ट्या परत्रिपादी असिद्धा | इदम् अधिकारसूत्रम्; तस्य प्रभावः भवति ग्रन्थस्य अन्तपर्यन्तम् | पूर्वस्मिन् इति पूर्वत्र | न सिद्धम् असिद्धम् | पूर्वत्र अव्ययम्, असिद्धं प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **पूर्वत्र असिद्धम्** |

२. विशेषनियमः | एते चकारान्त-जकारान्तधातवः (व्रश्च्, भ्रस्ज्, सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज्) च, चेत् |

अयं **चोः कुः** (८.२.३०) इत्यस्य अपवादः |

- एषां चकारान्त–जकारान्तधातूनां च अन्तिमवर्णस्य स्थाने षकारादेशो भवति **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** (८.२.३६) इति सूत्रेण |
- प्रत्ययादौ धकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति **ष्टुना ष्टुः** (८.४.४१) इति सूत्रेण |
- धात्वन्ते षकारस्य स्थाने जश्–आदेशः **झलां जश् झशि** (८.४.५३) इति सूत्रेण | षकारः मूर्धन्यवर्गे अस्ति, अतः तस्य स्थाने जश्त्वं नाम डकारादेशः |

यथा—
वाव्रश्च् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** (६.४.१०१) इत्यनेन हि–स्थाने धि–आदेशः → वाव्रश्च् + धि → **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यनेन झलि परे संयोगस्य आदौ स्थितस्य सकारस्य लोपः → वाव्रच् + धि → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** (८.२.३६) इत्यनेन च्–स्थाने ष्–आदेशः → वाव्रष् + धि → **ष्टुना ष्टुः** (८.४.४१) इत्यनेन प्रत्ययस्थस्य ध्–स्थाने ढ्–आदेशः → वाव्रष् + ढि → **झलां जश् झशि** (८.४.५३) इत्यनेन जश्त्वम् → वाव्रड् + ढि → वर्णमेलनम् → वाव्रड्ढि

बरीभ्रञ्ज्* + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** (६.४.१०१) → बरीभ्रञ्ज् + धि → **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यनेन मूल–सकारलोपः (अत्र प्रथमः जकारः) → बरीभ्रज् + धि → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** (८.२.३६) → बरीभ्रष् + धि → **ष्टुना ष्टुः** (८.४.४१) → बरीभ्रष् + ढि → **झलां जश् झशि** (८.४.५३) → बरीभ्रड् + ढि → बरीभ्रड्ढि
सरीसृज्** + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** → सरीसृज् + धि → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** → सरीसृष् + धि → **ष्टुना ष्टुः** → सरीसृष् + ढि → **झलां जश् झशि** → सरीसृड् + ढि → सरीसृड्ढि
मरीमृज्** + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** → मरीमृज् + धि → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** → मरीमृष् + धि → **ष्टुना ष्टुः** → मरीमृष् + ढि → **झलां जश् झशि** → मरीमृड् + ढि → मरीमृड्ढि
यायज् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** → यायज् + धि → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** → यायष् + धि → **ष्टुना ष्टुः** → यायष् + ढि → **झलां जश् झशि** → यायड् + ढि → यायड्ढि
राराज् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** → राराज् + धि → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** → राराष् + धि → **ष्टुना ष्टुः** → राराष् + ढि → **झलां जश् झशि** → राराड् + ढि → राराड्ढि
बाभ्राज् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** → बाभ्राज् + धि → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** → बाभ्राष् + धि → **ष्टुना ष्टुः** → बाभ्राष् + ढि → **झलां जश् झशि** → बाभ्राड् + ढि → बाभ्राड्ढि

*भ्रस्ज् इति मूल–धातुः; श्चुत्वं जश्त्वं च कृत्वा भ्रस्ज् → भ्रश्ज्→ भ्रञ्ज् |
****सेर्ह्यपिच्च** (३.४.८७) इत्यनेन अपित्त्वस्य अध्यारोपणात् गुण–वृद्धि–निषेधः |

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) = संयोगस्य प्रथमसदस्यः सकारः ककारः वा चेत्, संयोगस्य प्रथमसदस्यलोपो भवति न तु द्वितीयसदस्यस्य, झलि पदान्ते च | स् च क् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः स्कौ, तयोः स्कोः | संयोगस्य आदि संयोगादि, तयोः संयोगाद्योः, षष्ठीतत्पुरुषः | **संयोगान्तस्य लोपः** (८.२.२३) इत्यस्मात् **लोपः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **संयोगाद्योः स्कोः लोपः झलि पदस्य अन्ते च** |

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) = व्रश्च्, भ्रस्ज्, सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज्, छकारान्ताः शकारान्ताः चैषां धातूनाम् अन्तिमवर्णस्य स्थाने षकारादेशो भवति झलि पदान्ते च | **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन अन्तिमवर्णस्य एव स्थाने षकारादेशः, न तु पूर्णपदस्य | व्रश्चश्च भ्रस्जश्च सृजश्च मृजश्च यजश्च राजश्च भ्राजश्च छश्च श् च तेषामितरेतरद्वन्दः व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशः, तेषां व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशाम् | व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षष्ठ्यन्तं, षः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | अत्र '**जच्छशां**' इति भागे **छे च** (६.१.७३) इत्यनेन तुक्–आगमे सति जत्छशां, तदा श्चुत्वसन्धौ जच्छशां | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यस्मात् **अन्ते**, **च** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः झलि पदस्य अन्ते च** |

ष्टुना ष्टुः (८.४.४१) = दन्त्यसकारस्य तवर्गीयवर्णस्य च स्थाने मूर्धन्यषकारादेशः टवर्गीयवर्णादेशश्च भवतः, मूर्धन्यषकार–टवर्गीयवर्णयोः योजनेन | **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्** (१.३.१०) इति परिभाषा–सूत्रेण उद्देशिनाम् अनुदेशिनां च यथाक्रमम् उद्देशिभिः

अनुदेशिनः संबन्ध्यन्ते | ष् च टुश्च ष्टुः, तेन ष्टुना, समाहारद्वन्द्वः | ष् च टुश्च ष्टुः, समाहारद्वन्द्वः | ष्टुना तृतीयान्तं, ष्टुः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **स्तोः श्चुना श्चुः** (८.४.४०) इत्यस्मात् **स्तोः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **स्तोः ष्टुना ष्टुः संहितायाम्** |

प्रश्नः उदेति किमर्थं **ष्टुना ष्टुः** (८.४.४१) सर्वदा पूर्वम् आयाति, **झलां जश् झशि** (८.४.५३) परमिति | **पूर्वत्रासिद्धम्** इति कारणम् | द्वे अपि सूत्रे त्रिपाद्याम् | तत्र सूत्रसङ्ख्या-दृष्ट्या **ष्टुना ष्टुः** इति पूर्वसूत्रं, **झलां जश् झशि** इति परसूत्रम् |

पूर्वत्रासिद्धम् (८.२.१) = सपादसप्ताध्याय्यां स्थितस्य सूत्रस्य दृष्ट्या त्रिपादी असिद्धा अपि च त्रिपाद्यां पूर्वत्रिपाद्याः दृष्ट्या परत्रिपादी असिद्धा | इदम् अधिकारसूत्रम्; तस्य प्रभावः भवति ग्रन्थस्य अन्तपर्यन्तम् | पूर्वस्मिन् इति पूर्वत्र | न सिद्धम् असिद्धम् | पूर्वत्र अव्ययम्, असिद्धं प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **पूर्वत्र असिद्धम्** |

३. छकारान्तधातोः वर्गद्वयम्—

तुक्-सहित-छकारान्तधातुः इति चेत्, **च्छ्वोः शूडनुनासिके च** (६.४.१९) इत्यनेन शत्वं, तदा **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** (८.२.३६) इत्यनेन षत्वम् |

पाप्रच्छ् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** (६.४.१०१) → पाप्रच्छ् + धि → **च्छ्वोः शूडनुनासिके च** (६.४.१९) → पाप्रश्+ धि → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** (८.२.३६) → पाप्रष् + धि → **ष्टुना ष्टुः** (८.४.४१) → पाप्रष् + ढि → **झलां जश् झशि** (८.४.५३) → पाप्रड् + ढि → पाप्रड्ढि

तुक्-सहित-छकारान्तधातुः नास्ति चेत्, **चोः कुः** (८.२.३०) इत्यनेन कुत्वम् |

वावाञ्छ् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** (६.४.१०१) → वावाञ्छ् + धि → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** (८.२.३६) इति सूत्रे तुक्-सहित-छकारः आवश्यकः अतः अस्य सूत्रस्य प्रसक्तिर्नास्ति → वावाञ्छ् + धि → **चोः कुः** (८.२.३०) इत्यनेन कुत्वम् → **नश्चापदान्तस्य झलि** (८.३.२४) → वावांख् + धि → **झलां जश् झशि** (८.४.५३) → वावांग् + धि → **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः** (८.४.५८) → वावाङ्ग्धि

च्छ्वोः शूडनुनासिके च (६.४.१९) = तुक्-सहित-छकारस्य स्थाने शकारादेशः अपि च वकारस्य स्थाने ऊठ्-आदेशो भवति अनुनासिकादि-प्रत्यये परे, क्वि परे, झलादि-प्रत्यये च परे | च्छ् च व् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः च्छ्वौ, तयोः च्छ्वोः | श् च ऊठ् च तयोः समाहारद्वन्द्वः शूड् | **झलां जशोऽन्ते** (८.२.३९) इत्यनेन ठकारस्य स्थाने डकारः | च्छ्वोः षष्ठ्यन्तं, शूड् प्रथमान्तम्, अनुनासिके सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** (६.४.१५) इत्यस्मात् **क्विझलोः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **च्छ्वोः अङ्गस्य शूड् क्विझलोः अनुनासिके च** |

c. धातुः टवर्गान्तः, प्रत्ययः धकारादिः

- प्रत्ययादौ धकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति **ष्टुना ष्टुः** (८.४.४१) इति सूत्रेण |
- धात्वन्ते टवर्गीयवर्णस्य स्थाने जश्-आदेशः (डकारः इति) **झलां जश् झशि** (८.४.५३) इति सूत्रेण |

यथा—
लोलुट् + धि → **ष्टुना ष्टुः** (८.४.४१) इत्यनेन प्रत्ययस्थस्य ध्-स्थाने ढ्-आदेशः → लोलुट् + ढि → **झलां जश् झशि** (८.४.५३) इत्यनेन जश्त्वादेशः → लोलुड् + ढि → वर्णमेलने → लोलुड्ढि
पापठ् + धि → **ष्टुना ष्टुः** → पापठ् + ढि → **झलां जश् झशि** → पापड् + ढि → पापड्ढि
ईड् + ध्वे → **ष्टुना ष्टुः** → ईड् + ढ्वे → ईड्ढ्वे

धातुपाठे कोऽपि ढकारान्तधातुः नास्त्येव परन्तु हकारान्तः धातुः अस्ति चेत्, सामान्यनियमेन **हो ढः** इत्यनेन ह्-स्थाने ढ-आदेशो भवति इति जानीमः |

तृणेह् + धि → **हो ढः** (८.२.३१) इत्यनेन ह्–स्थाने ढ–आदेशः → तृणेढ् + धि → **ष्टुना ष्टुः** (८.४.४१) → तृणेढ् + ढि → **ढो ढे लोपः** (८.३.१३) इत्यनेन पूर्वतनस्य ढकारस्य लोपः → तृणे + ढि → तृणेढि

हो ढः (८.२.३१) = हकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति झलि पदान्ते च | हः षष्ठ्यन्तं, ढः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यस्मात् **अन्ते**, **च** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **हः ढः झलि पदस्य अन्ते च** |

ढो ढे लोपः (८.३.१३) = ढकारे परे पूर्वतनस्य ढकारस्य लोपो भवति | ढः षष्ठ्यन्तं, ढे सप्तम्यन्तं, लोपः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **ढः ढे लोपः** |

d. धातुः तवर्गान्तः, प्रत्ययः धकारादिः

- धात्वन्ते तवर्गीयवर्णस्य स्थाने जश्–आदेशः (दकारः इति) **झलां जश् झशि** इति सूत्रेण |
- प्रत्ययादौ धकारस्य कोऽपि विकारः नास्ति यतः पूर्वं तवर्गीयवर्णः अस्ति |

यथा—
कृन्त् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** → कृन्त् + धि → **झलां जश् झशि** इत्यनेन तृतीयसदस्यादेशः → कृन्द् + धि → कृन्द्धि → **झरो झरि सवर्णे** इत्यनेने विल्कपेन झरः लोपः → कृन्धि/कृन्द्धि
अद् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** → अद् + धि → अद्धि
रुन्ध् + हि → **हुझल्भ्यो हेर्धिः** → रुन्ध् + धि → **झलां जश् झशि** इत्यनेन तृतीयसदस्यादेशः → रुन्द् + धि → रुन्द्धि → **झरो झरि सवर्णे** इत्यनेने विल्कपेन झरः लोपः → रुन्धि/रुन्द्धि

अत्र कृन्द्धि, रुन्द्धि इत्यनयोः विकल्पेन दलोपं कृत्वा कृन्धि, रुन्धि भवतः | सूत्रमस्ति **झरो झरि सवर्णे** इति; अधोलिखितं विवरणं कृपया पठ्यताम् | तदा रुन्ध्–धातोः उदाहरणं पश्याम— जश्त्वं कृत्वा **रुन्द् + धि** इति स्थितिः | अस्मिन् न् इति हल् दकारात् प्राक्, द् इति झर्, ध् इति दकारस्य सवर्णझ् दकारात् परे | अतः हल्–परतः दकारः, यस्मात् परे सवर्णझ् धकारः—इति स्थितिः | अस्यां दशायां हल्–परतः झरः दकारस्य विकल्पेन लोपः |

झरो झरि सवर्णे (८.४.६५) = हल्–उत्तरस्य झरः विकल्पेन लोपः सवर्णझरि परे | झरः षष्ठ्यन्तं, झरि सप्तम्यन्तं, सवर्णे सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **हलो यमां यमि लोपः** (८.४.६४) इत्यस्मात् **हलः**, **लोपः** चेत्यनयोः अनुवृत्तिः | **झयो होऽन्यतरस्याम्** (८.४.६२) इत्यस्मात् **अन्यतरस्याम्** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **हलः झरः लोपः अन्यतरस्यां सवर्णे झरि संहितायाम्** |

e. धातुः शकारान्तः, प्रत्ययः धकारादिः

- शकारान्तधातोः अन्तिमशकारस्य स्थाने षकारादेशो भवति **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** (८.२.३६) इति सूत्रेण | अयं **झलां जश् झशि** (८.४.५३) इत्यस्य अपवादः (नो चेत् श्–स्थाने तृतीयसदस्य–जकारादेशः भवति स्म |)
- प्रत्ययादौ धकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति **ष्टुना ष्टुः** इति सूत्रेण |
- धात्वन्ते षकारस्य स्थाने जश्–आदेशः **झलां जश् झशि** इति सूत्रेण | षकारः मूर्धन्यवर्गे अस्ति, अतः तस्य स्थाने जश्त्वं नाम डकारादेशः |

यथा—
ईश् + ध्वे → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** इत्यनेन श्–स्थाने ष्–आदेशः → ईष् + ध्वे → **ष्टुना ष्टुः** इत्यनेन प्रत्ययस्थस्य ध्–स्थाने ढ्–आदेशः → ईष् + ढ्वे → **झलां जश् झशि** इत्यनेन जश्त्वम् → ईड् + ढ्वे → वर्णमेलने → ईड्ढ्वे

f. धातुः षकारान्तः, प्रत्ययः धकारादिः

- प्रत्ययादौ धकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति **ष्टुना ष्टुः** इति सूत्रेण |
- धात्वन्ते षकारस्य स्थाने जश्-आदेशः **झलां जश् झशि** इति सूत्रेण | षकारः मूर्धन्यवर्गे अस्ति, अतः तस्य स्थाने जश्त्वं नाम डकारादेशः |

यथा—
चक्ष् + ध्वे → **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** इत्यनेन ककारस्य लोपः → चष् + ध्वे → **ष्टुना ष्टुः** इत्यनेन प्रत्ययस्थस्य ध्-स्थाने ढ्-आदेशः → चष् + ढ्वे → **झलां जश् झशि** इत्यनेन जश्त्वम् → चड् + ढ्वे → चड्ढ्वे
उष् + धि → **ष्टुना ष्टुः**→ उष् + ढि → **झलां जश् झशि** → उड् + ढि → उड्ढि
द्विष् + धि → **ष्टुना ष्टुः**→ द्विष् + ढि → **झलां जश् झशि** → द्विड् + ढि → द्विड्ढि
अचक्ष् + ध्वम् → **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** इत्यनेन ककारस्य लोपः → अचष् + ध्वम् → **ष्टुना ष्टुः**→ अचष् + ढ्वम् → **झलां जश् झशि** → अचड् + ढ्वम् → अचड्ढ्वम्

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) = संयोगस्य प्रथमसदस्यः सकारः ककारः वा चेत्, संयोगस्य प्रथमसदस्यलोपो भवति न तु द्वितीयसदस्यस्य, झलि पदान्ते च | स् च क् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः स्कौ, तयोः स्कोः | संयोगस्य आदि संयोगादि, तयोः संयोगाद्योः, षष्ठीतत्पुरुषः | **संयोगान्तस्य लोपः** (८.२.२३) इत्यस्मात् **लोपः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **संयोगाद्योः स्कोः लोपः झलि पदस्य अन्ते च** |

g. धातुः सकारान्तः, प्रत्ययः धकारादिः

- धकारादि-प्रत्यये परे, सकारान्तधातोः सकारस्य लोपः **धि च** इति सूत्रेण | अयं **झलां जश् झशि** इत्यस्य अपवादः | (नो चेत् स्-स्थाने तृतीयसदस्य-दकारादेशः भवति स्म |)

यथा—
चकास् + धि → **धि च** इत्यनेन सकारस्य लोपः → चका + धि → वर्णमेलने → चकाधि
कंस् + ध्वे → **धि च** → कं + ध्वे → कंध्वे → **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः** → कन्ध्वे
आस् + ध्वे → **धि च** → आ + ध्वे → आध्वे
निंस् + ध्वे → **धि च** → निं + ध्वे → निंध्वे → **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः** → निन्ध्वे
आशास् + ध्वे → **धि च** → आशा + ध्वे → आशाध्वे
वस् + ध्वे → **धि च** → व + ध्वे → वध्वे

धि च (८.२.२५) = सकारस्य लोपो भवति धकारादि-प्रत्यये परे | धि सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **रात्सस्य** (८.२.२४) इत्यस्मात् **सस्य** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **संयोगान्तस्य लोपः** (८.२.२३) इत्यस्मात् **लोपः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **धि च सस्य लोपः** |

[अत्र 'धकारादि-प्रत्यये परे' इत्यस्य बोधनार्थम् अस्मिन् पाठे द्रष्टव्यम् |]

h. धातुः हकारान्तः, प्रत्ययः धकारादिः

१. सामान्यनियमः

- धकारादि-प्रत्यये परे, धात्वन्तस्य हकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति, **हो ढः** इत्यनेन सूत्रेण |
- प्रत्ययादौ स्थितस्य धकारस्य स्थाने ढ्-आदेशो भवति **ष्टुना ष्टुः** इति सूत्रेण |
- पूर्वतनस्य ढ्-लोपो भवति **ढो ढे लोपः** इति सूत्रेण |
- ढलोपनिमित्तस्य पूर्वस्य अणः दीर्घः भवति **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** इति सूत्रेण |

यथा—
लिह् + धि → **हो ढः** इत्यनेन झलि परे ह्–स्थाने ढ्–आदेशः → लिढ् + धि → **ष्टुना ष्टुः** इत्यनेन ष्टुत्वम् → लिढ् + ढि → **ढो ढे लोपः** इत्यनेन पूर्वतनस्य ढकारस्य लोपः → लि + ढि → **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** इत्यनेन ढ् इत्यस्य लोपानन्तरं पूर्वस्थितस्य अणः दीर्घादेशः → ली + ढि → लीढि
लिह् + ध्वे → **हो ढः** → लिढ् + ध्वे → **ष्टुना ष्टुः** → लिढ् + ढ्वे → **ढो ढे लोपः** → लि + ढ्वे → **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** → ली + ढ्वे → लीढ्वे
जोगुह् + धि → **हो ढः** → जोगुढ् + धि → **ष्टुना ष्टुः** → जोगुढ् + ढि → **ढो ढे लोपः** → जोगु + ढि → **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** → जोगू + ढि → जोगूढि

हो ढः (८.२.३१) = हकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति झलि पदान्ते च | हः षष्ठ्यन्तं, ढः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यस्मात् **अन्ते**, **च** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **हः ढः झलि पदस्य अन्ते च** |

ढो ढे लोपः (८.३.१३) = ढकारे परे पूर्वतनस्य ढकारस्य लोपो भवति | ढः षष्ठ्यन्तं, ढे सप्तम्यन्तं, लोपः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **ढः ढे लोपः** |

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (६.३.१११) = ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः | ढकाररेफयोः लोपस्य निमित्तकढकाररेफे परे, अण्–प्रत्याहारे स्थितस्य दीर्घादेशो भवति | ढ्रलोपे इति द्वन्द्वगर्भ–उपपदतत्पुरुषसमासः— ढ् च् च ढ्रौ, इतरेतरद्वन्द्वः, ढ्रौ लोपयतीति ढ्रलोपः, तस्मिन् ढ्रलोपे | ढ्रलोपः गर्भद्वन्द्वः उपपदतत्पुरुषः | ढ्रलोपे सप्तम्यन्तं, पूर्वस्य षष्ठ्यन्तं, दीर्घः प्रथमान्तम्, अणः षष्ठ्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूरणम्— **ढ्रलोपे पूर्वस्य अणः दीर्घः** |

२. दकारादि हकारान्तधातुतः धकारादिप्रत्ययस्य योजनविधिः

- धकारादि प्रत्यये परे, दकारादि–हकारान्तधातोः धात्वन्तस्य हकारस्य स्थाने घकारादेशो भवति **दादेर्धातोर्घः** इत्यनेन सूत्रेण |
- धात्वन्ते घ्–स्थाने तृतीयादेशो भवति **झलां जश् झशि** इति सूत्रेण | जश्त्वसन्धिरिति |

दुह् + धि → **दादेर्धातोर्घः** इत्यनेन ह्–स्थाने घ्–आदेशः → दुघ् + धि → **झलां जश् झशि** इत्यनेन घ्–स्थाने ग्–आदेशः → दुग् + धि → दुग्धि

एवमेव—
दिह् + धि → **दादेर्धातोर्घः** → दिघ् + धि → **झलां जश् झशि**→ दिग् + धि → दिग्धि

दादेर्धातोर्घः (८.२.३२) = झलि पदान्ते च, दकारादिधातोः हकारस्य स्थाने घकारादेशो भवति | दः आदौ यस्य स दादिः, तस्य दादेः, बहुव्रीहीः | दादेः षष्ट्यन्तं, धातोः षष्ठ्यन्तं, घः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **हो ढः** (८.२.३१) इत्यस्मात् **हः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **दादेः धातोः हः घः झलि पदस्य अन्ते च** |

३. दकारादि–हकारान्तधातुः, ध्वे–प्रत्यये परे

- ध्वे–प्रत्यये परे, दकारादि–हकारान्तधातोः धात्वन्तस्य हकारस्य स्थाने घकारादेशो भवति **दादेर्धातोर्घः** इत्यनेन सूत्रेण |
- अधुना एकाच्–बशादि–झषन्तधातुः जातः (३४ इति) | अतः **एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः** इत्यनेन (३४ – ४४) आदौ तृतीयसदस्य स्थाने चतुर्थसदस्यादेशो भवति |
- धात्वन्ते घ्–स्थाने तृतीयादेशो भवति **झलां जश् झशि** इति सूत्रेण | जश्त्वसन्धिरिति |

दिह् + ध्वे → **दादेर्धातोर्घः** इत्यनेन ह्–स्थाने घ्–आदेशः → दिघ् + ध्वे → **एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः** इत्यनेन बशः भष्–

आदेशः → धिघ् + ध्वे → **झलां जश् झशि** इत्यनेन घ्–स्थाने ग्–आदेशः → धिग् + ध्वे → धिग्ध्वे

एवमेव—
दिह् + ध्वम् → धिग्ध्वम् |
दुह् + ध्वे → धुग्ध्वे

दादेर्धातोर्घः (८.२.३२) = दकारादिधातोः हकारस्य स्थाने घकारादेशो भवति झलि पदान्ते च | दः आदौ यस्य स दादिः, तस्य दादेः, बहुव्रीहीः | दादेः षष्ठ्यन्तं, धातोः षष्ठ्यन्तं, घः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **हो ढः** (८.२.३१) इत्यस्मात् **हः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **दादेः धातोः हः घः झलि पदस्य अन्ते च** |

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः इत्यस्य अनौपचारिकोऽर्थः—
धातोः आदौ बश् (ब, ग, ड, द) अपि च अन्ते झष् (झ, भ, घ, ढ, ध), तस्य धातोः नाम एकाच्–बशादि–झषन्तधातुः | यथा बन्ध्–धातुः, बुध्–धातुः च | यदि उपर्युक्त–हकारान्तधातुसम्बद्ध–सूत्रैः हकारस्य स्थाने झषादेशः सञ्जातः (दृष्टान्ते— दुह् → दुघ्) तर्हि सोऽपि तादृशो धातुः | एकाच्–बशादि–झषन्तधातोः आदौ स्थितस्य बशः स्थाने भषादेशो भवति (भ, घ, ढ, ध) सकारादि–प्रत्यये परे, ध्व–शब्दे परे, पदान्ते च | अतः वदामः यत् '३४ → ४४' इत्युक्तौ यत्र धातोः आदौ वर्गस्य तृतीयसदस्यः (३), अन्ते च वर्गस्य चतुर्थसदस्यः (४), तत्र आदौ स्थितस्य तृतीयसदस्यस्य स्थाने चतुर्थसदस्यादेशो भवति (३ → ४) | आहत्य ३४ → ४४ इति विकारः | धेयं यत् अयं बश्–वर्णः धातोः अन्तिम–अंशस्य आदौ अपि भवितुमर्हति | अनेन धातुः अनेकाच् चेदपि, तस्य धातोः एकाच्–बशादि–झषन्तधात्वंशः अस्ति चेत्, अत्रापि ३४ → ४४ इति विकारो भवति |

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः (८.२.३७) = धातोरवयवो यो झषन्त एकाच्, तस्य बशः भषादेशो भवति सकारे परे, ध्व–शब्दे परे, पदान्ते च | अनुवृत्तिसहितसूत्रे '**एकाचः झषन्तस्य**' इत्यनयोरेव विशेषणविशेष्यभावः; धातोः तादृशांशः इति तात्पर्यम् | अनेन धातोः एकाच् वा तदधिकाः वा अर्हाः | एकोऽच् यस्मिन् स एकाच् बहुव्रीहिः, तस्य एकाचः | झष् अन्ते यस्य स झषन्तः बहुव्रीहिः, तस्य झषन्तस्य | स् च ध्व् च स्ध्वौ इतरेतरद्वन्द्वः, तयोः स्ध्वोः | एकाचः षष्ठ्यन्तं, बशः षष्ठ्यन्तं, भष् प्रथमान्तं, झषन्तस्य षष्ठ्यन्तं, स्ध्वोः सप्तम्यन्तं, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **दादेर्धातोर्घः** (८.२.३२) इत्यस्मात् **धातोः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यस्मात् **अन्ते**, **च** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रं — **धातोः एकाचः झषन्तस्य बशः भष् स्ध्वोः पदस्य अन्ते च** |

इति हलन्तेभ्यो धातुभ्यः धकारादि–प्रत्ययस्य योजनविधिः |

Swarup – October 2013 (Updated June 2015 & 16)